

GOSPODARKA LEŚNA W PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ W LATACH 1939–1941 W ŚWIETLE REFERATU POR. JARMARKIERA

Bogusław Kosel¹, Ewa Pirożnikow²

¹Muzeum w Tykocinie

²Zamiejscowy Wydział Leśny Politechniki Białostockiej w Hajnówce

WSTĘP

Losy Puszczy Białowieskiej w okresie okupacji sowieckiej 1939–1941 należą wciąż do najsłabiej zbadanych zagadnień z historii polskiej gospodarki leśnej. Zasadniczą przyczyną tego stanu jest zasłona milczenia w okresie PRL oraz utrudniony dostęp do sowieckiej dokumentacji archiwalnej w okresie do 1991 roku¹. Po przemianach politycznych, jakie nastąpiły w Polsce na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, coraz głośniejsze na forach naukowych zaczęto podnosić kwestię rabunkowej eksploatacji Puszczy Białowieskiej w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941). Jak stwierdził w jednej ze swych prac prof. Józef Broda,

---

1 Pierwsze wzmianki o masowych wycinkach puszczy w latach 1939–1941 zamieścił SOSNOWSKI w artykule pt. *Dziś i jutro Puszczy Białowieskiej*, „Las Polski”, nr 22, 1958. Autor podawał tam, że w ciągu 1940 roku wycięto trzyletni przedwojenny etat. Informację tę powtórzył Edward Więcko w wydanej kilkanaście lat później pracy: E. WIĘCKO, *W ostępach Puszczy Białowieskiej*, Warszawa 1972, s. 81. Na krótko przed śmiercią podjął ten temat dr inż. Czesław Okołów, przygotowując artykuł wprowadzający pt. *Puszcza Białowieska pod okupacją sowiecką (IX 1939–VI 1941)*, opublikowany w monografii B. KOSEL, E. PIROŻNIKOW, *Od puszczy do tajgi. Leśnicy wywiezieni z zachodniej części Puszczy Białowieskiej do ZSRS 10 II 1940 roku*, Białowieża 2017, s. 21–23.

temat jest nadal na etapie wstępnego poznawania wobec braku (czy niedostępności) danych archiwalnych, lecz nie budzi wątpliwości, że „eksploatacja na pewno miała charakter wybitnie płądowniczy”².

Na wagę złota są dziś relacje i dokumenty świadczące o przemianach w gospodarce leśnej, jakie zaszły w Puszczy Białowieskiej po jej anektowaniu przez Związek Sowiecki we wrześniu 1939 roku. Niewiele z nich ukazało się jak dotąd w formie drukowanej, przez co miałyby możliwość trafienia do szerszej grupy odbiorców³.

PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW GOSPODARKI LEŚNEJ W PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ W LATACH 1939–1941

Unikalnym źródłem narracyjnym, opowiadającym o wydarzeniach tego okresu, jest referat ppor. Stanisława Jarmarkiera, pracownika puszczańskiego Nadleśnictwa Białe Lasek (Nikor), obecnie w białoruskiej części puszczy, spisany pomiędzy latem 1942 roku (ewakuacja z ZSRR) a końcem 1943 roku (wyjazd do Włoch) najprawdopodobniej w jednym z ośrodków Polskich Sił Zbrojnych na Bliskim Wschodzie. Rękopis publikowanego poniżej materiału znajduje się w kolekcji osobistej Władysława Andersa przechowywanej w Archiwum Instytutu Hoovera na Uniwersytecie w Stanford pod sygnaturą 10622, zaś kopia (mikrofilm) udostępniana jest przez Archiwum Akt Nowych w Warszawie⁴.

Wspomniana kolekcja Władysława Andersa zawiera ponad 30 tys. bezcennych relacji żołnierzy i osób cywilnych ewakuowanych z ZSRR wraz z Wojskiem Polskim w 1942 roku. Około 390 jednostek stanowią wspomnienia i życiorysy byłych pracowników Lasów Państwowych, którzy byli represjonowani przez władze sowieckie w latach 1939–1941, a po amnestii dla obywateli polskich z 30 lipca 1941 roku zdecydowali się wstąpić w szeregi Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR.

2 J. BRODA, 2006, *Gospodarka leśna na okupowanych terenach polskich w okresie wojny*, [w:] *Z dziejów Lasów Państwowych i leśnictwa polskiego 1924–2004*, red. A. Szujewski, t. 2, Warszawa, s. 123.

3 Dużą wartością dla zgłębienia tematu odznacza się relacja leśniczego z Puszczy Białowieskiej Antoniego Troniny przechowywana w Ośrodku Kultury Leśnej w Gołuchowie w zespole Komisji Historycznej Polskiego Towarzystwa Leśnego k. 5069–5075; źródło to zostało częściowo opublikowane w zbiorze: *Udział leśników w obronie ojczyzny*, red. E. Kwiecień, Toruń 2015, s. 190–194. Inną ciekawą relację pozostawił nadleśniczy Nadleśnictwa Białowieża Stanisław Borzyszkowski, zdeponowana jest w Archiwum Instytutu Hoovera, *Register of the Wladyslaw Anders Collection. Personal Card Index*, sygn. 800/1/0/-/64/7969, *Relacja Stanisława Borzyszkowskiego*; fragment wspomnień Borzyszkowskiego wykorzystano w pracy B. KOSEL, E. PIROŻNIKOW, *Od puszczy do tajgi...*, s. 26.

4 Archiwum Instytutu Hoovera, *Register of the Wladyslaw Anders Collection. Personal Card Index*, sygn. 800/1/0/-/41/10622, *Gospodarka leśna sowieckich władz okupacyjnych w Białowieży w latach 1939–1941*.

Autor publikowanej poniżej relacji przez dziesięciolecia pozostawał nierozpoznany, gdyż przy pierwszej publikacji tekstu przez Jana Tomasza Grossa i Irenę Grudzińską-Gross referat opublikowano jako anonimowy⁵. Z treści referatu wynika, że ppor. Jarmarkier był pracownikiem Nadleśnictwa Nikor (we wschodniej części Puszczy Białowieskiej), zajmującym stanowisko nadleśniczego i 10 lutego 1940 roku został aresztowany, a następnie deportowany ze stacji kolejowej w Białowieży w głąb Związku Sowieckiego (jak sam pisze „na Syberię”).

Po przeprowadzeniu kwerend archiwalnych udało się ustalić, że „ppor. Jarmarkier” – taki podpis figuruje pod rękopisem referatu – to inż. leśnik Stanisław Jarmarkier, s. Jana, ur. 25 czerwca 1910 roku w Żytomierzu. Z danych zachowanych w Archiwum Centralnym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie dowiadujemy się, że Jarmarkier mieszkający na stałe w Prużanie podjął studia na Wydziale Leśnym SGGW w 1930 roku jako absolwent Państwowego Gimnazjum Humanistycznego w Prużanie⁶.

Wiadomo, że przyszły leśnik pochodził z rodziny urzędniczej. W trakcie studiów w 1933 roku odbył obowiązkową służbę wojskową w Dywizyjnym Kursie Podchorążych Rezerwy w 71. pułku piechoty w Zambrowie⁷. W styczniu 1936 roku podjął przygotowania pracy dyplomowej pt. *Badania wilgotności gleb w trzech typach sośnin w Puszczy Kampinoskiej* w Zakładzie Hodowli Lasu SGGW. Opiekunem naukowym Jarmarkiera był prof. Marian Sokołowski⁸.

Po ponad roku praca dyplomowa została skończona i obroniona z wynikiem „dobrym”. 20 marca 1937 roku Stanisław Jarmarkier otrzymał dyplom inżyniera leśnika. Z uwagi na marginesie dokumentu wynika, że rok później pracował (najpewniej praktykował) w Nadleśnictwie Bronna Góra koło Berezki Kartuskiej (wówczas DLP w Siedlcach)⁹. W przedwojennych „Echach Leśnych” zachowała się wzmianka, że podczas obchodów Święta Lasu w 1938 roku w Nadleśnictwie Bronna Góra inż. Jarmarkier wygłosił pogadankę dla dzieci na temat krajozobowych i gospodarczych wartości lasów oraz konieczności sprawowania nad lasem właściwej opieki¹⁰.

W chwili aresztowania 10 lutego 1940 roku inż. Stanisław Jarmarkier piastował stanowisko leśniczego (odpowiadające polskiemu nadleśniczemu) w Leśnictwie Białe Lasek w Puszczy Białowieskiej. Nie wiadomo dokąd trafił na zesłanie.

5 „W czterdziestym nas Matko na Sibir zesłali...”, 1984, red. I. Grudzińska-Gross, T. Gross, Warszawa.

6 Podanie Stanisława Jarmarkiera o przyjęcie do Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Archiwum Centralne Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego (dalej ACSGGW), nr albumu 3900.

7 Zaświadczenie z Dywizyjnego Kursu Podchorążych Rezerwy 71 pułku piechoty w Zambrowie, 22 IX 1933 roku, ACSGGW, nr albumu 3900.

8 Zaświadczenie dla Stanisława Jarmarkiera wystawione przez prof. Mariana Sokołowskiego, 10 I 1936 roku, ACSGGW, nr albumu 3900.

9 Dyplom Stanisława Jarmarkiera, ACSGGW, nr albumu 3900.

10 *Bronna Góra*, 1938, „Echa Leśne”, nr 22, s. 12.

Pewne jest natomiast, że opuścił terytorium Związku Sowieckiego wraz z Armią gen. Władysława Andersa. W lutym 1944 roku w szeregach 3. Dywizji Strzelców Karpackich wziął udział w walkach nad rzeką Sangro, gdzie poległ 11 lutego 1944 roku. Jego doczesne szczątki spoczęły na Polskim Cmentarzu Wojennym w Casamassima w kwaterze 3-A-2¹¹.

RELACJA STANISŁAWA JARMARKIERA¹²

Skreślony niżej krótki opis stosunków i gospodarki leśnej pod okupacją sowiecką w Białowieży opieram na osobistym moim zetknięciu się z poruszonymi zagadnieniami jako inż. leśnika pozostającego na stanowisku leśniczego¹³ (odpowiadającego stanowisku nadleśniczego w polskiej administracji) w okresie od 4 XI 1939 do 10 II 1940 oraz na wiarygodnych i sprawdzonych opowiadaniach osób będących naocznyimi świadkami przytaczanych faktów.

Wraz z cofającą się przed Niemcami Armią Polską ewakuowana została administracja Puszczy Białowieskiej w kierunku na wschód. Ewakuacja według opowiadań przeprowadzona została wśród wielkiego chaosu i pośpiechu (piszący te słowa zmobilizowany został w czwartym dniu wojny i w ewakuacji nie uczestniczył). Wobec przekroczenia przez armię sowiecką granicy wschodniej ewakuowani dotarli tylko do miejscowości Kosów Poleski, Różana i okolicznych osiedli¹⁴.

Pierwszym zarządzeniem nowych władz było skierowanie pracowników na poprzednie miejsca i powierzenie im dotychczas pełnionych funkcji. Nie dotyczyło to niektórych wyższych urzędników, którzy zostali z miejsca uwięzieni (dyrektor Karol Nejman¹⁵ i insp. Bolesław Pągowski¹⁶) zmarli w więzieniu.

11 *Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie w latach 1939–1946*, 1952, Londyn, s. 194.

12 Rękopis, oryginał, brak daty. Archiwum Instytutu Hoovera, *Register of the Władysław Anders Collection. Personal Card Index*, sygn. 800/1/0/-/41/10622, *Gospodarka leśna sowieckich władz okupacyjnych w Białowieży w latach 1939–1941*.

13 рос. лесничий – stanowisko w sowieckiej administracji leśnej od 1923 roku o zakresie kompetencji odpowiadającym nadleśniczemu w polskim systemie; *Постановление Президиума Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о введении в действие Лесного Кодекса, принятого 2-й сессией X созыва 7-го июля 1923 года*, [w:] *Собрание кодексов РСФСР*, 1925, Москва, s. 231–244.

14 Ewakuacja DLP w Białowieży opisana została m.in. w: W. KWAPISZEWSKI, 1992, *Rapsodia Altajska*, Białystok, s. 18–19.

15 Losy dyrektora Nejmana nie są do końca wyjaśnione. Wiadomo, że został aresztowany przez służby sowieckie 18 września 1939 roku na szosie pomiędzy Stołpcami a Nowogródkiem, a następnie uwięziony w areszcie w Nowogródku, potem w obozie jenieckim w okolicach Mińska; P. BAJKO, 2010, *Ostatni w Białowieży*, „Las Polski”, nr 17, s. 28.

16 Insp. Bolesław Pągowski był pracownikiem DLP w Białowieży od 1936 roku, dodatkowo pełnił funkcję komendanta Przysposobienia Wojskowego Leśników oraz wykładał

Organizacja i podział władz administracji leśnej pozostał na razie bez zmiany. Już w pierwszych dniach po wkroczeniu Armii Czerwonej pełnię władzy cywilnej w Białowieży objął politruk Antonow. Utworzone zostały komitety lokalne i milicja, do której weszły elementy o ciemnej przeszłości i ujemnej wartości moralnej. Na jej czele stali przeważnie ludzie karani uprzednio więzieniem. Prezesem komitetu w Białowieży został niejaki Wołkowycki, późniejszy kandydat przy wyborach do „Wierchownego Sowietu”¹⁷.

Przybyciu nowych władz towarzyszyła dezorganizacja życia gospodarczego. Walutę polską pozostawiono na razie w obiegu, przyrównując kurs złotego do rubla. Wartość nabywcza rubla spadała z każdym dniem¹⁸.

Dowóz artykułów pierwszej potrzeby został prawie całkowicie zahamowany. Przed sklepami wyprzedającymi resztę towarów tworzyły się ogonki, stojące zarówno w ciągu dnia i nocy. To samo zjawisko towarzyszyło sprzedaży chleba, nafty i soli. Oświadczenia i tłumaczenia przedstawicieli władz, iż jest to zjawisko chwilowe spowodowane trudnościami transportu, nie znajdowały wiary na skutek bardziej poufnych wynurzeń niższych stopniem żołnierzy i funkcjonariuszy. Ci ostatni oszołomieni widokiem wolnego handlu wykupywali masowo co tylko trafiło im pod ręce, powodując niesłychany wzrost cen i spekulację. Kawałek mydła np. wartości 20 gr osiągał cenę 6 rubli, trzewiki wartości 6 zł – 100 rubli itp.

Pogoń za zegarkami ze strony wojskowych przybrała humorystyczne rozmiary. Kupowano, co tylko trafiało w ręce bez zupełnej znajomości wartości i sposobu użytkowania. W pierwszych dniach października zwołano kilka zebrań dla pracowników Dyrekcji Lasów, na których kilku pracowników narodowości niepolskiej, Litwin [Stanisław] Kieturakis i Białorusin [Józef] Walukiewicz, wyrażało głośno swój zachwyt dla nowych władz i zlorzeczyło na Państwo Polskie¹⁹.

---

w Państwowej Szkole dla Leśniczych w Białowieży. Po zajęciu Puszczy Białowieskiej przez wojska sowieckie został zdjęty ze stanowiska i aresztowany jesienią 1939 roku, dalsze losy pozostają nieznanne; *Bolesław Pągowski (1894–1939?)*, Encyklopedia Białowieska ([www: http://www.encyklopedia.puszcza-bialowieska.eu/index.php?dzial=haslo&id=939](http://www.encyklopedia.puszcza-bialowieska.eu/index.php?dzial=haslo&id=939); dostęp: 25.09.2016).

17 Wybory do Rady Najwyższej Białoruskiej SRS (ros. przeprowadzone zostały na okupowanych terytoriach polskich 24 marca 1940 roku). Autor ma na myśli prawdopodobnie Pawła Wołkowyckiego, wcześniejszego delegata do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi; M. GNATOWSKI, 2001, *Zgromadzenie Narodowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty*, Białystok, s. 267.

18 Więcej na ten temat D. BOĆKOWSKI, 2012, *Białystok w czasie II wojny światowej*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok, s. 414–416.

19 Antoni Tronina pracujący podówczas w nadleśnictwie Jaźwiny podaje, że 8 października 1939 roku odbyło się zebranie organizacyjne, na którym rozdzielono funkcje i rozdano instrukcje o rozpoczęciu prac w lesie; Relacja Antoniego Troniny przechowywana w Ośrodku Kultury Leśnej w Gołuchowie w zespole Komisji Historycznej Polskiego Towarzystwa Leśnego, k. 5071.

Przedstawiciele Sowietów zapewniali obecnych o docenianiu roli inteligencji i fachowców w nowym ustroju. Nowe jednak zarządzenia i nominacje nie szły po linii tych zapewnień. Na stanowiska urzędników powołano nowych ludzi nie mających nic wspólnego z leśnictwem, często półanalfabetów²⁰.

W leśnictwie Biały Lasek (Nikor)²¹, gdzie pracowałem, na głównego sekretarza mianowano niejakiego Mikołaja Sieduna, który w pierwszej rozmowie ze mną oświadczył, że jego zdaniem plany urządzania opracowane doskonale przez b. Dyrekcję z nakładem ogromnych kosztów i trudów należy spalić jako bezwartościowe, a przy gospodarce leśnej w ogóle nie należy posługiwać się żadnymi planami. Na moje argumenty i przekonywania odpowiedział mi, że są one zaczerpnięte z polskich gazet nie mają przeto żadnej wartości. Inspektorem zaś ochrony lasu został kilkunastoletni technik nie mający żadnego doświadczenia i potrzebnych wiadomości. Stopniowo postępowała organizacja nowych władz administracji leśnej. Dotychczasowy jednolity zarząd leśny został zgodnie z panującym w ZSSR²² systemem rozbity na zarząd eksploatacji lasu „Lespromchoz”²³ i zarząd gospodarki leśnej „Leschoz”²⁴. Nowotworzone zarządy objęły cały teren Puszczy Białowieskiej wraz z przyłączonym obszarami lasów prywatnych, stanowiąc łącznie około 130 000 ha²⁵.

Dyrektorem „Lespromchozu” został niejaki Pietrakow, zaś dyrektorem „Leschozu” Sawczenko. Sprawami agitacji wśród robotników i ludności zajął się politruk Zalubczenko. Obszar puszczy w dalszym ciągu zachował podział na dawne jednostki z tym, że na terenie każdego leśnictwa (odpowiadającego naszemu nadleśnictwu) utworzono urząd „Lespromchozu”. Zaczęto kłaść coraz większy nacisk na eksploatację. Stanowiska leśniczych obsadzone zostały przez Polaków, natomiast na stanowiska naczelników urzędów „Lespromchozu” powołano

---

20 Tronina zapisał, że na odpowiedzialne stanowiska w administracji leśnej mianowano przedwojennych robotników leśnych i przybyłych do puszczy pojedynczych leśników sowieckich; tamże, k. 5073–5075.

21 Siedziba nadleśnictwa położona w południowo-wschodniej części Puszczy Białowieskiej była odległa 20 km od Białowieży. Do jesieni 1939 roku funkcję nadleśniczego sprawował tu Stanisław Batorski; A. ZIÓŁKOWSKA-BOEHM, 1998, *Amerykanie z wyboru i inni*, Warszawa, s. 140–141.

22 Przed II wojną światową używano skrótu ZSSR tłumaczonego jako Związek Socjalistycznych Sowietów.

23 ros. Леспромхоз (лесное промышленное хозяйство) – dosłownie Gospodarstwo Przemysłu Leśnego, w sowieckiej administracji leśnej przedsiębiorstwo zajmujące się eksploatacją zasobów leśnych tj. ścinką, wywózką, pozyskiwaniem żywicy czy produkcją węgla drzewnego i innych surowców.

24 ros. Лесхоз (лесное хозяйство) – dosłownie Gospodarstwo Leśne, komórka zajmująca się inwentaryzacją zasobów leśnych, a także odnawianiem i ochroną lasów.

25 Według danych przytaczanych przez Jana Karpińskiego obszar puszczy Białowieskiej wraz z Puszczą Świsłocką wynosił w 1930 roku 128,921 ha; J.J. KARPIŃSKI, 1930, *Puszcza Białowieska i Park Narodowy w Białowieży*, Kraków, s. 6.

przeważnie ludzi związanych z nowym ustrojem. Nareszcie nakazano przeprowadzić cięcia przewidziane planem gospodarczym bieżącego roku²⁶.

Eksploatacja z miejsca natrafiła na trudności. Robotnicy leśni zostali zaskoczeni wprowadzeniem nowego cennika płac. Nowy cennik był wybitnie progresywny, przewidując bardzo duży wzrost płac (sięgający nawet kilkaset procent) w wypadku przewyższenia dziennej „normy” oraz specjalne premie za nieprzerwaną pracę w ciągu szeregu dni. Stwarzało to duże możliwości zarobkowe dla robotników stałych, natomiast było bardzo niekorzystne dla robotników dorywczych, którzy rekrutując się z okolicznej ludności wiejskiej, stanowili olbrzymią większość zatrudnionych. Ci ostatni mając obok pracy w lesie zajęcia domowe nie mogli i nie chcieli nagiąć się do nowych wymagań. Zarabiana przez nich kwota 5–10 rb przy stale spadającej wartości nabywczej pieniądza nie wystarczała nawet na przeżywienie 1 osoby²⁷.

Kwestia aprowizacji stawała się coraz trudniejsza. Kilogram słoniny lub tłuszczu kosztował ponad 20 rb i w ogóle trudno było o jego nabycie. Dał się również odczuć dotkliwy brak narzędzi do pracy. Te, które dostarczono (piły, siekiery i pilniki), były bardzo lichej jakości. Jeszcze trudniejsza była sprawa wywózki drewna. Okoliczni mieszkańcy pomimo ustawicznej agitacji nie przystępowali do pracy. Pod naciskiem władz centralnych komitety przystąpiły wreszcie do wyznaczania przymusowego do wywozek pod groźbą surowych kar.

Pozbawiona zarobku ludność gremialnie zaczęła samowolne wyręby drewna opałowego na sprzedaż, a nawet sztuk użytkowych. Sprzedaż na użytek miejscowy została na razie zawieszona. Wyręby przybierały coraz większe rozmiary. Straż leśna pozbawiona broni była całkowicie bezsilna. Żadnych sankcji za przestępstwa leśne na razie nie stosowano. W drodze informacji podawano, że grożą za to w myśl przepisów sowieckich wysokie kary²⁸.

---

26 W relacji Antoniego Troniny znajdujemy również informacje na ten temat: „Od października przystąpiono do cięć przewidzianych w polskich operatach urządzeniowych na rok 1939/1940, które zaliczono na plan 1939 roku, natomiast od stycznia 1940 do cięć przewidzianych 1940/1941, które zaliczono na plan 1940”; Relacja Antoniego Troniny przechowywana w Ośrodku Kultury Leśnej w Gołuchowie w zespole Komisji Historycznej Polskiego Towarzystwa Leśnego, k. 5073.

27 Podwyżki płac dokonano na podstawie obowiązującego w ZSRS Rozporządzenia Ludowego Komisariatu Przemysłu Drzewnego z 29 XI 1938 roku *O porządku płacy za pracę i normach wyróbki drewna*; polskie tłumaczenie ww. dokumentu opublikowano w pracy *Z dziejów Lasów Państwowych i leśnictwa polskiego 1924–2004*, 2006, red. A. Szujewski, t. 2, Warszawa, s. 130–134.

28 Przedwojenny nadleśniczy Nadleśnictwa Białowieża tak opisywał tę sytuację: „Chłopom zezwolono urzędowo, w dowód oswobodzenia rąbać i zabierać z Puszczy co tylko zechcieli i to bezpłatnie. Ucierpiała wtedy Puszcza okropnie. Poszły przede wszystkim dęby fornirowe, przeważnie na opał. Ażeby zadokumentować równość i wobec braku w okolicy *pomieszczyków* [ziemiaństwa], zabrano się za urzędników, sklepikarzy i co bogatszych chłopów, zabierając im zboża, siano, słomę i inwentarz żywy bez jakiegokolwiek

Dyrektor sąsiedniego „Lespromchozu” użytkujący leśnictwo Bronna Góra²⁹ na zapytanie leśniczego inż. Dmochowskiego, jakie kary grożą za kradzieże leśnie, w gabinecie w obecności całego personelu przyłożył palce do nosa i głośno opróżnił na podłogę zawartość jego połówki przy czym odpowiedział: „Ukradniesz pierwszy raz, otrzymasz 2 lata”, następnie przyłożył palce z drugiej strony i powtarzając zabieg powiedział: „Ukradniesz drugi raz, dostaniesz 4 lata”. „Paniatno?” dodał z uśmiechem. Dla obecnych było to aż nadto zrozumiałe.

W styczniu [1940 rok] przysłyły nowe zarządzenia eksploatacyjne. Oddawały one do dyspozycji Budownictwa Wojskowego kontyngenty sięgające swym rozmiarem kilkuletnich etatów rębnych. O przeprowadzeniu tych cięć dowiedziałem się dopiero z listów pisanych do mnie na Syberię. W następnym roku zostały one jeszcze bardziej rozszerzone i objęły całe kwartały (oddziały) drzewostanów, stwarzając olbrzymie niebezpieczeństwo z punktu widzenia ochrony i hodowli drzewostanów sąsiadujących ze zrębami jak i wielkie trudności w odnowieniu drzewostanów wyciętych. Z punktu widzenia racjonalnej gospodarki była to eksploatacja wybitnie rabunkowa. W kierunku odnowienia wycinanych powierzchni za mego pobytu nie uczyniono żadnych kroków i nie przeprowadzono żadnych prac przygotowawczych. Dozwolony dowolny wypas bydła przyczynił olbrzymie spustoszenie w młodych uprawach³⁰.

Ludność okoliczna mająca zaległe drobne należności w zarządzie lasów i przed wrześniem 1939 roku nie mogła uzyskać ich wypłaty. Większość tych należności pozostała nieuregulowaną z powodu uznania przez dyr. Pietrakowa za nieuzasadnione lub przedawnione. Warunki płacy i bytowania pracowników administracji stawały się coraz bardziej ciężkie. Nowa tabela płac zawierała o wiele większą rozpiętość pomiędzy poszczególnymi funkcjami tak np. leśniczy posiadał stawkę około 600 rb miesięcznie, a stróż (odpowiadający dawnemu gajowemu) około 100 rb, co przy pozbawieniu deputatów było wynagrodzeniem wyjątkowo niskim.

O rozmiarach zniszczeń dokonanych w lasach Puszczy Białowieskiej świadczyć może do pewnego stopnia ustawa sowiecka ustalająca kontyngent masy

---

odszkodowania i darowując to w części złodziejom i innym nierobom, a w części oddając to do użytku prywatnego urzędnikom i milicjantom sowieckim”; Archiwum Instytutu Hoovera, *Register of the Wladyslaw Anders Collection. Personal Card Index*, sygn. 800/1/0/-/64/7969, *Relacja Stanisława Borzyszkowskiego*.

29 Bronna Góra położona jest w pobliżu Berezki Kartuskiej. Do 1939 roku należała do Dyrekcji Lasów Państwowych w Siedlcach; *Rocznik polityczny i gospodarczy*, 1939, Warszawa, s. 238.

30 Tronina w ten sposób opisuje rezultaty cięć w latach 1940–1941: „W jesieni 1941 roku zastałem tu 12 ha zrębów zupełnych, częściowo z 1940 roku, część z 1941 ze ściętym wiosną i niekorowanym drewnem silnie zasiedlonym przez owady. W roku 1940 i 1941 zalesień nie dokonywano”; Relacja Antoniego Troniny przechowywana w Ośrodku Kultury Leśnej w Gołuchowie w zespole Komisji Historycznej Polskiego Towarzystwa Leśnego, k. 5077.

drzewnej do wycięcia w I kwartale 1940 roku. Dla całego obszaru ZSSR wynosił on 26 000 000 m³, z czego połowa to około 13 000 000 m³ przypadało na Republikę Karelo-Fińską, Ukrainą i Białoruską. Odliczmy przypadający na republikę Karelo-Fińską kontyngent około 3 000 000 m³ otrzymujemy resztę około 10 000 000 m³ obciążających przede wszystkim ziemie zagarnięte Polsce. Ustawa ta zawierała również postanowienia o pracy przymusowej w lesie ze strony miejscowej ludności. Spędzani do roboty okoliczni mieszkańcy wykonywali ją niedbale i w pośpiechu powiększając przez to wyrządzone lasowi szkody. Sądzić należy, że kontyngenty następne swymi rozmiarami nie ustępowały pierwszemu i były pobierane aż do wybuchu wojny z Niemcami.

Z całą przeto pewnością można twierdzić, że na ziemiach zagarniętych wycięty został co najmniej etat dziesięcioletni. Dojdą do tego dewastacje lasów drobnych przez ludność okoliczną. Rozmiary cięć i szkód wyrządzonych lasom polskim ściśle da się ustalić dopiero po wojnie³¹. Niezależnie od szkód i strat w drzewostanach dochodzą i straty wyrządzone w dorobku naukowym i materialnym Parku Narodowego w Białowieży, jak też leżących na terenie Puszczy rezerwatów. Park Narodowy pozbawiony został ochrony i stał się miejscem polowań, ludność okoliczna zaczęła również plądrować w nim wyrzynając młode jesiony na wyrób kół. Podobnie jak na terenie całej Puszczy tak i tu dozwolono wypas bydła. Zwierzynę łowną zaczęto wybijać bez żadnego zastanowienia. Obok bezkarnego grasowania kłusowników zaczęli polować przyjezdni dygnitarze i wojskowi nie bacząc ani na czas ochrony, ani na jakiegokolwiek przepisy łowieckie. Laboratoria istniejące w ramach Parku Narodowego zostały unieruchomione. Biblioteka naukowa została zdewastowana przez zniszczenie wszystkich książek, w których była jakakolwiek wzmianka o Polsce lub rozbieżności z panującą doktryną. Z istniejącego w Parku Narodowym schroniska turystycznego wywieziono w głąb Rosji wszystkie urządzenia. Przed tym zakwaterowano tam oddział wojskowy, który zanieczyścił pomieszczenia w sposób dotychczas nigdzie niewidziany. Zakwaterowani nie dali się nakłonić do używania klozetów. W muzeum przyrodniczym wzięto z eksponatów napisy polskie (odpolszczenia muzeum podjął się Litwin Kieturakis)³².

Rezerwat tarpanów, gdzie przebywało około 50 okazów konika leśno-stepowego, będących poważnym dorobkiem naukowym, zlikwidowano, a koniki użyto do prac przy zwózce siana. Kilka przebywających w zamknięciu niedźwiedzi wywieziono. Żubry na razie pozostały na miejscu. Później otrzymałem

31 Do 1939 roku średni etat rębny wynosił dla Puszczy Białowieskiej ok. 300 tys. m³. Według ostatnich szacunków w okresie od jesieni 1939 do czerwca 1941 roku, na obszarze puszczy pozyskano 1,5 mln m³ drewna; C. OKOŁÓW, *Puszcza Białowieska pod okupacją sowiecką (IX 1939–VI 1941)*, opublikowany z monografii B. KOSEL, E. PIROŹNIKOW, 2017, *Od puszczy do tajgi. Leśnicy wywiezieni z zachodniej części. Puszczy Białowieskiej do ZSRS 10 II 1940 roku*, Białowieża, s. 21–23.

32 C. OKOŁÓW, 1991, *Muzeum Przyrodniczo-leśne Białowieskiego Parku Narodowego*, „Rocznik Białostocki”, t. 17, s. 339–340.

wiadomość, że 3 z nich wywieziono³³. Jaki los spotkał resztę, nie wiem. Z pałacu będącego rezydencją prezydenta RP wywieziono również urządzenia wnętrza. Wiele cennych przedmiotów i mebli stało się łupem prywatnym Antonowa, który trzykrotnie wysyłał naładowany rzeczami samochód do Moskwy. Również zostały zrabowane przez nowych dygnitarzy rzeczy pozostawione przez pracowników Dyrekcji, którzy nie wrócili z ewakuacji. Rzeczy byłego dyrektora [Karola Nejmana] zostały zrabowane, a usunięta z mieszkania żona została umieszczona w suterenie i na skutek szykan dostała obłąkania³⁴.

Duże poruszenie wśród miejscowej ludności wywołało znalezienie w lesie trupa leśniczego [Felicjana] Runowskiego, który znikł kilka tygodni przed tym w nieznanych okolicznościach³⁵. Nastroje ludności robotniczej stawały się stopniowo wrogie do przybyszów. Zapowiadane polepszenie bytu pracowników nie następowało. Surowa zima 1939/1940 pogorszyła jeszcze stan rzeczy. Niespodziewanie w nocy z 9 na 10 luty 1940 roku zaczęto aresztować i wywozić całą niemal administrację leśną z Białowieży. Wywożenie połączone było z pozbawieniem mienia, gdyż w pośpiechu pozwolono załadować tylko tyle rzeczy, ile mieściło się na skąpo podstawione furmanki. Piszczący te słowa miał wyznaczone do spakowania tylko 15 minut czasu. Aresztowanych pakowano do wagonów towarowych po 50-60 osób do jednego. Podczas przeprowadzania deportacji jakaś tajemnicza ręka popaliła jeden z budynków służący jako tzw. dom myśliwski. Liczba wywiezionych wyniosła przeszło 300 rodzin samych tylko pracowników Puszczy Białowieskiej³⁶.

33 Losy żubrów w Puszczy Białowieskiej w okresie II wojny światowej zostały opisane: M. KRASIŃSKA, Z. KRASIŃSKI, 2004, *Żubr. Monografia przyrodnicza*, Warszawa-Białowieża, s. 71.

34 Rodzina dyrektora Nejmana istotnie została wysiedlona z mieszkania służbowego pod pretekstem znalezienia w nim broni (myśliwskiej). Od 3 października 1939 roku do 15 października 1939 roku przebywała w Hajnówce, a następnie wyjechała do Lwowa, skąd przedostała się do Bochni. Informacja o obłądnie p. Nejman jest niepotwierdzona; P. BAJKO, 2010, *Ostatni w Białowieży*, „Las Polski”, nr 17, s. 28.

35 Według dzisiejszej wiedzy leśniczy Felicjan Runowski z Leśnictwa Stoczek w Nadleśnictwie Białowieża został wyprowadzony ze swojego domu w grudniu 1939 roku przez nieznaną sprawców i zastrzelony. Jego zwłoki odnaleziono dopiero wiosną (w maju) 1940 roku, zatem autor publikowanej relacji nie mógł być świadkiem owego wydarzenia, a wiedzę posiadał najpewniej z prowadzonej z krajem korespondencji; P. BAJKO, 2009, *Felicjan Runowski – leśniczy zamordowany podczas wojny*, „Kurier Poranny”, 20 IV 2009, (<http://www.poranny.pl/wiadomosci/hajnowka/art/5201426,felicjan-runowski-lesniczy-zamordowany-podczas-wojny,id,t.html>; dostęp: 25.09.2016).

36 W dokumentach NKWD mówi się o liczbie 214 rodzin deportowanych z obszaru Puszczy Białowieskiej; 1940, luty 28 [Brześć] – *Pismo sekretarza Brzeskiego Komitetu Obwodowego KP(b)B do P. Ponomarienki podsumowujące akcję wysiedlania osadników i leśników w obwodzie brzeskim*, [w:] „*Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941*”.

Po wywiezieniu dotychczasowej administracji leśnej została ona zastąpiona przez przybyszów ze wschodu o bardzo niskim poziomie wykształcenia i przygotowania fachowego. Ostatnie dni pobytu sowieckich okupantów przed wojną niemiecką, jak wynikało z pisanych na Syberię listów, wypełniały niepokój i gotowość do szybkiej uciezki. Istotnie nastąpiła ona już w pierwszych dniach wojny. Czas pobytu okupantów sowieckich na terenie Puszczy Białowieskiej trwał rok i 9 miesięcy. Naprawa jednak wyrządzonych w niej szkód i strat potrwa długie dziesiątki lat.

PODSUMOWANIE

Referat Stanisława Jarmarkiera jest jak dotąd jedynym znanym źródłem narracyjnym opisującym dzieje Puszczy Białowieskiej w okresie okupacji sowieckiej lat 1939–1941. Zawarte w nim dane pochodzą zarówno z obserwacji autora (od września 1939 roku do lutego 1940 roku), jak i z innych źródeł. Znając ówczesne realia, można przypuszczać, że leśnik mógł czerpać wiedzę z korespondencji utrzymywanej z bliżej nieznanym mieszkańcem Puszczy Białowieskiej (kiedy sam przebywał już na zesłaniu), o czym zresztą wspomina w zakończeniu relacji. Inną możliwością zdobycia informacji było spotkanie z osobą deportowaną z rejonu białowieskiego w późniejszym okresie, np. w czerwcu 1941 roku. Do spotkania mogło dojść w czasie, kiedy Stanisław Jarmarkier dołączył do tzw. Armii Andersa.

Oprócz rozbudowanej warstwy faktograficznej i merytorycznej analizy gospodarki leśnej w Puszczy Białowieskiej okupowanej przez Związek Sowiecki, relacja Jarmarkiera ma dodatkową wartość. Dowodzi, że nawet w warunkach zesłania, a następnie wojennej tułaczki temat Puszczy Białowieskiej i jej ochrony nie pozostawał obojętny dla polskich leśników. W zestawieniu z innymi relacjami znajdującymi się w Archiwum Hoovera tekst Stanisława Jarmarkiera wyraźnie się pod tym względem wyróżnia. Autor jedynie w niewielkim stopniu opowiada o swoich przeżyciach, skupiając się niemalże w całości na problemie większej wagi – losie Puszczy Białowieskiej.

LITERATURA

BAJKO P., 2009, *Felicjan Runowski – leśniczy zamordowany podczas wojny*, „Kurier Poranny”, 20 IV 2009 (www: <http://www.poranny.pl/wiadomosci/hajnowka/art/5201426,felicjan-runowski-lesniczy-zamordowany-podczas-wojny,id,t.html>).

BAJKO P., 2010, *Ostatni w Białowieży*, „Las Polski”, nr 17.

BOĆKOWSKI D., 2012, *Białystok w czasie II wojny światowej*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok, s. 414–416.

Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941, 2001, red. W. Adamuszko i in., t. 2, Warszawa, s. 183.

- Bronna Góra, 1938, „Echa Leśne”, nr 22, s. 12.
- Dziś i jutro Puszczy Białowieskiej*, 1958, „Las Polski”, nr 22.
- Evakuacja DLP w Białowieży opisana została m.in. w: W. KWAPISZEWSKI, 1992, *Rapsodia Ałtajska*, Białystok, s. 18–19.
- GNATOWSKI M., 2001, *Zgromadzenie Narodowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty*, Białystok.
- Historia Białegostoku*, 2012, red. A.C. Dobroński, Białystok.
- KARPIŃSKI J.J., 1930, *Puszcza Białowieska i Park Narodowy w Białowieży*, Kraków.
- KOSEL B., PIROŻNIKOW E., 2017, *Od puszczy do tajgi. Leśnicy wywiezieni z zachodniej części Puszczy Białowieskiej do ZSRS 10 II 1940 roku*, Białowieża.
- KRASIŃSKA M., KRASIŃSKI Z., 2004, *Żubr. Monografia przyrodnicza*, Warszawa–Białowieża.
- OKOŁÓW C., 1991, *Muzeum Przyrodniczo-Leśne Białowieskiego Parku Narodowego*, „Rocznik Białostocki”, t. 17.
- Register of the Władysław Anders Collection. Personal Card Index, sygn. 800/1/0/-/64/7969, Relacja Stanisława Borzyszkowskiego.
- Relacja Antoniego Troniny przechowywana w Ośrodku Kultury Leśnej w Gołuchowie w zespole Komisji Historycznej Polskiego Towarzystwa Leśnego, k. 5071.
- Udział leśników w obronie ojczyzny*, 2015, red. E. Kwiecień, Toruń.
- WIĘCKO E., 1972, *W ostępach Puszczy Białowieskiej*, Warszawa.
- „W czterdziestym nas Matko na Sybir zesłali...”, 1984, red. I. Grudzińska-Gross, T. Gross, Warszawa.
- Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie w latach 1939–1946*, 1952, Londyn.
- „Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941”. *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, 2001, red. W. Adamuszko i in., t. 2, Warszawa.
- Z dziejów Lasów Państwowych i leśnictwa polskiego 1924–2004*, 2006, red. A. Szujewski, t. 2, Warszawa.
- ZIÓŁKOWSKA-БОЕИМ А., 1998, *Amerykanie z wyboru i inni*, Warszawa.
- Собрание кодексов РСФСР*, 1925, Москва.

GOSPODARKA LEŚNA W PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ W LATACH 1939–1941 W ŚWIETLE REFERATU POR. JARMARKIERA

Streszczenie

Tekst jest edycją źródłową referatu napisanego przez przedwojennego leśnika z Puszczy Białowieskiej Stanisława Jarmarkiera. Autor tekstu był zatrudniony w administracji leśnej Puszczy Białowieskiej przed II wojną światową, pracę kontynuował również po wkroczeniu Armii Czerwonej i rozpoczęciu okupacji sowieckiej. 10 lutego 1940 roku został przez władze sowieckie deportowany z Nadleśnictwa Biały Lasek na Syberię. W 1941 roku dołączył do tworzonej w ZSRS Armii Andersa i trafił na Bliski Wschód. Brał udział w walkach z Niemcami we

Włoszech, gdzie poległ w 1944 roku. Publikowany referat powstał w czasie służby w Armii Andersa i dotyczy gospodarki sowieckiej w Puszczy Białowieskiej w latach 1939–1941. Jest to jedno z nielicznych źródeł narracyjnych dotyczących dziejów leśnictwa w puszczy w tym okresie.

Słowa kluczowe: gospodarka leśna, Puszcza Białowieska, Białowieża, okupacja sowiecka, 1939–1941, represje sowieckie

FORESTRY IN BIAŁOWIEŻA PRIMEVAL FOREST 1939–1941 IN OPINION OF STANISŁAW JARMARKIER

S u m m a r y

Published text is a critical edition of report written by Stanisław Jarmarkier – prewar forester from Białowieża Primeval Forest. Author worked in Białowieża Forest before WW2 and continued his services after invasion of Red Army. He was deported by Soviet authorities from Biały Lasek (near Białowieża) to Siberia on February 10th 1940. Not long after that, in 1941, Jarmarkier joined Anders' Army, and went to Middle East. Jarmarkier died in Italy during fights against Germans in 1944. His report was written during service in Ander's Army and refers to Soviet forestry in Białowieża Primeval Forest between 1939 and 1941. Publication is a unique written source, one of few preserved on the topic.

Keywords: Białowieża Primeval Forest, Białowieża, soviet occupation, 1939–1941, Soviet repressions